

УДК 811.161.2'37.625+2'367

Н. А. Березовська-Савчук

ТЕОРІЇ СПОЛУЧУВАНOSTІ ЯК СИНТАКСИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДИКАТІВ

Березовська-Савчук Н. А. Теорії сполучуваності як синтаксична характеристика предикатів.

Стаття присвячена проблемі сполучуваності мовних одиниць у складі синтаксичних структур та виявлення закономірностей функціонування механізмів, що визначають принципи побудови речень. Особливу увагу приділено ролі предиката, у якого поєднувальні характеристики визначають склад синтаксичної одиниці.

Ключові слова: валентність, дистрибуція, інтенція, синтаксична сполучуваність, предикат, аргумент.

Березовская-Савчук Н. А. Теории сочетаемости как синтаксическая характеристика предикатов.

Статья посвящена проблеме сочетаемости языковых единиц в составе синтаксических структур и установления закономерностей функционирования механизмов, которые определяют принципы построения предложений. Особое внимание уделено роли предиката, у которого сочетательные характеристики определяют состав синтаксических единиц.

Ключевые слова: валентность, дистрибуция, интенция, синтаксическая сочетаемость, предикат, аргумент.

Berezovskaya-Savchuck N. A. The theories of combinatory as a syntactical characteristic of predicates.

The paper focuses on the language units valency in the structure of syntactical patterns, as well as on the regularities of functioning of mechanisms that define sentence formation principles. A special emphasis is placed on the role of predicate, the combinative properties of which determine the syntactical units construction.

Key words: valency, distribution, intention, syntactical combinability, predicate, argument.

Для вичерпного опису морфолого-синтаксичних характеристик предикатів певної лексико-семантичної групи необхідно виявити особливості їх реального функціонування в синтаксичних конструкціях. Розглядаючи конструктивні ознаки предикатів у реченні, які найповніше реалізуються в синтагматичних показниках, надзвичайно важливо чітко визначити й розмежувати поняття *валентності, дистрибуції, синтаксичної сполучуваності, морфологічних і семантичних відмінків*. Ці поняття широко вживані в сучасних граматичних розвідках, однак представники різних шкіл не мають єдності у витлумаченні, що й зумовило значні відмінності в їх застосуванні, змішування, а почасти й перекручення чи адаптацію під власну теорію. Окремі з цих теорій, як, наприклад, валентність, мають стільки інтерпретаторів, що виявляється неможливим пізнати в них їх первісний варіант.

Проблему *валентності* ґрунтовно розроблено та висвітлено в зарубіжній і вітчизняній мовознавчій літературі. Проте важливо встановити й визначити співвіднесеність таких близьких понять, як валентність, дистрибуція, синтаксична сполучуваність.

Валентність у найзагальнішому розумінні передбачає необхідне чи можливе контекстуальне оточення слова, синтаксичні зв'язки слова, відношення між частинами мови в реченні на семантичному та синтаксичному рівнях, контекстуальні сполучення слів і / або синтаксичних партнерів. Звідси найчастіше кваліфікують валентність як здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього слів, що зумовлена його семантичними та граматичними властивостями. Сукупність валентностей слова, ужитого в певному значенні, утворює його валентну структуру.

З такого потлумачення можна зробити висновок, що мовна валентність – явище різних рівнів, різних площин мови. За системного підходу до вивчення всіх фактів мови та мовлення валентність стає домінантною ознакою та визначальним фактором у процесі опису різних груп лексики, а особливо дієслівної. До того ж сукупність валентностей дієслова, по суті, є його *дистрибуцією*.

Огляд наукової мовознавчої літератури переважно демонструє стійкий зв'язок поняття «валентності» з дієсловом, яку найчастіше визначають або як семантико-синтаксичну властивість цієї частини мови, чи як абстрактну категорію мови.

Ще в 1934 р. у статті «Как построить синтаксис» засновник теорії валентності Л. Теньєр не лише намітив основні положення своєї теорії, а й уже тоді визначив провідну роль дієслова, адже «вербальний вузол» є

центром речення. У 1953 р. у книзі «Очерк структурного синтаксиса» дослідник структуру «вербального вузла» (який тотожний предикату) зумовлює природою актуалізованих ним актантів (іменників чи їх еквівалентів). Саме ця здатність дієслова приймати та утримувати при собі певну кількість «актантів» за аналогією до властивостей атома в хімії і була ним номінована «валентністю».

Про реченнєвотвірну функцію вербальних лексем говорили й інші мовознавці. О. Есперсен зауважував, що «при сполученні дієслова із займенником або з іменником видно, що дієслово надає сполучуваності особливого характеру викінченості й утворює (більшою чи меншою мірою) завершене висловлення, чого не спостерігаємо при поєднанні іменника або займенника з прикметником чи прислівником» [5, с. 95].

У. Чейф наголошував, що «...природа дієслова визначає, якою буде інша частина речення, зокрема, які іменники будуть дієслово супроводжувати, який стосунок до нього будуть мати ці іменники і як ці іменники будуть характеризувати дію у семантичному плані» [11, с. 115].

В. Адмоні «сполучувальну потенцію» розглядає як властивість усіх самостійних частин мови. Ці «сполучувані потенції» актуалізуються у процесі комунікації і залежать від семантики слова. Тобто та сама частина мови в різних контекстах може бути або граматично панівною, або ж граматично залежною [1].

Безперечно, здатність слова утримувати при собі актанти передбачає з'ясування не лише їх кількості та якості, а й самого механізму побудови, що можливо лише при аналізі конкретних мовленнєвих реалізацій цілісної структури «предикат – актант». Адже «... актанти – це члени, що заповнюють відкриті позиції. Щоб адекватно описати їхню роль у реченні, недостатньо знати їх кількість, тобто валентність у вузькому смислі. Необхідно ще й враховувати їх вид, тобто дистрибуцію дієслова (або носія валентності)» [8, с. 47]. Валентність та дистрибуція тісно взаємопов'язані явища, але не тотожні.

Ю. Апресян, услід за З. Харрісом, дистрибуцією лінгвістичного елемента називає суму всіх оточень, у яких він зустрічається, тобто суму всіх різних позицій елемента відносно інших елементів. Тут же він зауважує, що «під дистрибуцією слова в тому чи тому значенні розуміємо структурну модель, у якій слово в тому значенні вживається, і узагальнену формулу сполучуваності слова у тому значенні» [2, с. 55].

На наш погляд, поняття структурної моделі як будь-якої формули словосполучення, у яке слово в конкретному значенні входить як один із членів, є конкретно реалізованою базою для визначення дистрибутивних властивостей слова. Дистрибуція (від лат. *distributio* – поділ, розподіл) – це явище плану мовлення, яке реалізується на рівні реальної комунікації, а валентність – явище мови, яке виокремлюємо на рівні абстрактного мислення.

Цю думку підтверджує інше визначення дистрибуції як «сукупності всіх оточень (контекстів), у яких може зустрічатися певна мовна одиниця, що протиставляється всім тим оточенням, у яких вона зустрічатися не може, тобто місце, порядок, сполучуваність і т. ін. якостей її вживання в плані розташування окремих частин висловлювання стосовно одна одної» [3, с. 142].

Не можна стверджувати, що дистрибуція є ширшим поняттям, ніж валентність, адже вони належать до різних логічних площин, їх не можна ототожнювати, але і не можна розглядати як щось автономне, незалежне одне від одного.

Звичайно, є інші підходи до кваліфікації цих понять. Зокрема І. Арнольд розглядає валентність як потенційну сполучуваність (лексична – з іншими словами, лексичними групами або класами слів; морфологічна – з морфемами словозміни, синтаксична – здатність займати певні позиції в тих чи інших синтаксичних структурах), а дистрибуцію – «як суму всіх можливих оточень, причому під оточенням елемента А мають на увазі всі інші елементи, кожний із яких стоїть у певній позиції, у сполученні з якими елемент А утворює мовленнєвий відрізок висловлювання» [3, с. 155]. Валентність визначають як потенційну здатність елемента поєднуватися з елементами оточення, а дистрибуцію – як самі елементи. За такого розуміння спостерігаємо часткове ототожнення цих понять.

Г. Хельбіг висловлює думку про те, що поняття валентності вужче, ніж поняття дистрибуції. За його твердженням, дистрибуція передбачає функціонування елемента і за межами речення. Дистрибуція та валентність визначилися і як два різних підходи до вивчення зв'язків дієслова: перша лягла в основу семантико-синтаксичного, а друга – кількісно-констатувального, тобто заперечується взаємопов'язаність і взаємопроникнення обох понять [12].

При описі понять «валентність» і «дистрибуція» неодмінно постає потреба використовувати термін «сполучуваність слова», тому всі ці поняття певним чином співвіднесені між собою. З'ясування сутності поняття «сполучуваності слова» є, на наш погляд, важливим й обов'язковим елементом дослідження синтаксичних функцій дієслів чи інших морфологічних класів у ролі предиката. Безперечно, теорія сполучуваності та теорія валентності мають ряд спільних рис.

Н. Котелова визначає сполучуваність слова як «сукупність його синтагматичних потенцій», як набір і умови реалізації поширювачів слова, парадигматика його синтагматичних властивостей, змін його зв'язків. Якщо лексична сполучуваність – набір і умови реалізації лексичних поширювачів слова, то синтаксична сполучуваність слова – сукупність і властивості потенційно-можливих при ньому синтаксичних зв'язків, набір і умови реалізації синтаксичних зв'язків [6, с. 81].

При активній синтаксичній сполучуваності реалізується таке співвідношення: граматично домінантне слово в усьому об'ємі форм (лексема) і граматично залежне слово (поширювач), представлені у вигляді певної синтаксичної форми. Схематично це має вигляд:

лексема → поширювач

Відповідно, синтаксичну парадигму слова можна подати такою схемою:

→ поширювач 1

лексема → поширювач 2

→ поширювач 3

При вивченні пасивної синтаксичної сполучуваності береться інше співвідношення: граматично залежне слово, представлене певною синтаксичною формою, і граматично домінантне слово (лексема), представлене у всьому об'ємі форм: лексема ← поширювач.

Особливу увагу при цьому звертають на важливість положення про те, що інтенційні властивості дієслова програмують (передбачають) систему його поширювачів, регламентують її. Проте, на відміну від теорії інтенції, теорія сполучуваності розглядає не лише дієслово-предикат, а й усі універсальні зв'язки дієслова, характерні для його форм. У теорію синтаксичної сполучуваності вводять поняття обов'язкової та необов'язкової сполучуваності, тобто аналог облігаторної чи факультативної валентності. Відбувається фактичне ототожнення валентності та синтаксичної сполучуваності, а у визначенні – ще й ототожнення з дистрибуцією, що, на наш погляд, не цілком коректно та доцільно. Спільні аспекти тлумачення принципів організації мовних одиниць у них, звичайно, наявні, зокрема, це вивчення правих зв'язків слова (вужче – дієслова), питання характеристик головного слова, увага до семантичного та логічного рівнів мови.

Найчастіше сполучуваність визначається щодо лексем, тоді як валентність – стосовно синтаксем, одиниць синтаксичного рівня.

У нашому дослідженні синтаксичну сполучуваність тлумачимо як здатність слів вступати в облігаторні та факультативні зв'язки з іншими компонентами в реченні. Така систематична сполучуваність має чіткі механізми вираження: категорію відмінка, категорію перехідності / неперехідності, службові частини мови, синтаксичні зв'язки. Синтаксична сполучуваність устанавлюється при аналізі дистрибуції слова-предиката. Алгоритм цього дослідження можна подати так:

1) відбір слова-предиката з мовного матеріалу на основі визначених семантико-синтаксичних ознак;

2) устанавлення всіх можливих дистрибуцій слова шляхом аналізу реальних синтаксичних одиниць чи змодельованого мовного матеріалу;

3) констатація синтаксичної сполучуваності з іменами (суб'єктами та об'єктами) та прислівниками (обставинами), тобто здатність слова вступати в облігаторні зв'язки з іменниками у різних відмінкових формах

із прийменниками чи без них, а також із незмінюваними частинами мови, причому зв'язок з останніми може бути як облігаторним, так і факультативним;

4) установлення формул валентності предиката (мінімальних структурних типів речень):

Sub - Praed - Obj₁

Sub - Praed - Obj₁ - Obj₂

Sub - Praed - Obj₁ - Adn_{temp}/Adn_{qual}

Sub - Praed - Obj₁ - Adn

5) виявлення морфолого-синтаксичних реалізацій мінімальних структурних типів речень:

Sub - Praed - Obj₁: N₁ - V_f - N₄

Sub - Praed - Obj₁ - Obj₂: N₁ - V_f - N₄ - з N₂

N₃ - V_f - N₄ - N₃

N₁ - V_f - N₄ - N₅

Sub - Praed - Obj₁ - Adn_{qual}: N₁ - V_f - N₃ - Adn

Sub - Praed - Obj₁ - Adn₁ - Adn₂: N₁ - V_f - N₄ - Adn/Adn

6) співвідношення валентної структури з інтенційним полем (на семантичному рівні):

Sub - Praed - Obj₁ / $\leftarrow V \rightarrow$

Sub - Praed - Obj₁ - Obj₂ / $\leftarrow V \rightarrow \rightarrow$

Sub - Praed - Obj₁ - Adn / $\leftarrow V \rightarrow Adv$

Етап співвідношення інтенційного поля дієслова з його валентною структурою є особливо важливим, адже інтенція на семантичному рівні зумовлює, визначає валентність вербальної одиниці на синтактичному. Цю зумовленість і констатує Р. Мразек, говорячи про те, що для відображення інтенції «справа» визначальним є поняття «індексу загальної валентності дієслова», яке містить у собі характер інших компонентів з урахуванням їхньої функції у реченні [7, с. 58].

Оскільки домінантною синтаксичною функцією дієслівних одиниць є предикативна, то закономірно, що вони формують семантичну структуру речення, впливають на характер його внутрішньої синтаксичної організації, тобто відображають логіко-предметні відношення між учасниками позамовної ситуації. Ця властивість предиката залежить саме від несамодостатньої категорійної семантики аналізованих одиниць. Дієслово виконує в реченні реляційну функцію, матеріалізуючи взаємне відношення його членів. Отож, дієслово для збагачення свого змісту або обов'язково програмує залежний компонент (як синсемантичне), або ж не потребує такого поширення (як абсолютне).

Для предикатів характерні саме обов'язкові поширювачі, які не можуть бути вилучені з речення, бо їх вживання викликано семантико-синтаксичними, а не контекстними умовами. Факультативні поширювачі вносять у речення інформацію, що є важливою з погляду комунікативного

значення, а не категорійного. Валентність дієслова має безпосередній взаємозв'язок з іншими дієслівними категоріями. Насамперед простежується тісний узаємозв'язок з категорією перехідності / неперехідності, оскільки об'єкт дії виражається через знахідний відмінок без прийменника.

Під час аналізу дистрибуцій синсемантичних зв'язків, для розкриття й унаочнення сполучуваності в мінімальних структурних типах речень, можна послуговуватися морфологічними відмінками, або так званими формальними, «поверхневими». На противагу їм деякі вчені (У. Чейф, Ч. Філлмор) висувають теоретичні положення про наявність семантичних (або «глибинних») відмінків, що можуть виражатися будь-якою відмінковою або й невідмінковою формою.

Морфологічні та семантичні відмінки перебувають у системних співвідношеннях. Семантичні відмінки можна так чи інакше виразити засобами будь-якої мови, і якщо їх розглядати безвідносно до способу вираження, то вони виступають як елементи деякої універсальної системи одиниць змісту; відмінки ж у формальному розумінні не мають універсального характеру, а завжди становлять елемент граматичного ладу конкретної мови. Семантичні відмінки окреслює валентність дієслова. Тобто морфологічні відмінки набувають відповідної семантичної функції (наприклад, «агенса», «об'єкта», «інструменталія», «локатива» в інтерпретації Ч. Філлмора) лише у спеціалізованих синтаксичних конструкціях, мінімальних структурних типах речень, ґрунтуючись на них.

При описі облігаторних і факультативних зв'язків предикатів за допомогою морфологічних відмінків виявляється специфіка суто українського дієслова. У процесі аналізу семантичних відмінків (семантичних відношень) фактично відбувається опис універсальних для багатьох мов ознак вербальних одиниць.

Література

1. Адмони В. Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы / В. Г. Адмони // Вопросы языкознания. – 1958. – № 1. – С. 16 – 23.
2. Апресян Ю. Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля / Ю. Д. Апресян // Лексикографический сборник. – М., 1962. – № 5. – С. 8 – 21.
3. Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика её исследования: на материале имени существительного : [монография] / Ирина Владимировна Арнольд. – Л. : Просвещение, 1966. – 371 с.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – М. : СЭ, 1966. – 608 с.
5. Есперсен О. Философия грамматики / Отто Есперсен; [пер. с англ. В. В. Пассека и С. П. Сафронова / под ред. и с пред. проф. Б. А. Ильиша]. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 404 с.
6. Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость / Н. З. Котелова. – Л. : Наука, 1975. – 164 с.
7. Мразек Р. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы / Р. Мразек // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – С. 50 – 62.
8. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
9. Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк, 1978. – 258 с.
10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер; [пер. с франц. И. М. Богуславского, Л. И. Лухт, Б. П. Нарумова, С. Л. Сахно / вст. ст. и общ. ред. доктора филол. наук,

проф. В. Г. Гака]. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.

11. Чейф У. Значение и структура языка / Уоллес Чейф; [пер. с англ. Г. Щура]. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.

12. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutschen Verben / G. Helbig, W. Schenkel . – Leipzig, 1974. – 458 s.